МАМЛЕКЕТТИК-ПАРТИЯЛЫК ИШМЕР И.РАЗЗАКОВДУН 100 ЖЫЛДЫК МААРЕКЕСИНЕ АРНАЛГАН «ӨМҮРҮ ӨРНӨК ИНСАНДАР» АТТУУ РЕСПУБЛИКАЛЫК ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК КОНФЕРЕНЦИЯНЫН МАКАЛАЛАРЫ

Смадияров С.

Кыргыз тарыхнаамасындагы инсан таануу маселеси: проблемалар, багыттар.

I. Инсан таануу кыргыз тарыхнаамасындагы жаңы илимий багыт болуп саналат. Казактын улуу жазуучусу – Олжас Сулейманов «Тарыхый өнүгүүсүндө Улуу инсандарды жаратпаган эл, тарыхта өз миссиясын аткарбаган эл» - деп, так таамай айтканы баарыбызга белгилүү. Биздин кылымдарды карыткан карт тарыхы бар элибиз өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда көп улуу, тарыхый инсандарды жараткан. Бирок, тилекке каршы советтик тарыхнаамада үстөмдүк кылган таптык көз карашка негизделген коммунисттик идеологиянын көрсөтмөсүнө байланыштуу, тарыхыбыздагы белгилүү инсандардын көпчүлүгүнүн ысымдары адилетсиз тарых көмүскөсүндө калып, ишмердүүлүктөрү, коомдогу жана тарыхтагы орду окуп – үйрөнүлбөй, изилденбей келди. Изилденген учурда да бир жактуу, терс гана баа берилген. Аларды үч топко бөлүп кароого болот:

1. Революцияга чейинки тарыхый инсандардын дээрлик көпчүлүгү. Анткени алар эреже катары уруу башчылары, феодалдык мамлекеттин (каганат, хандык ж.б.) башчылары, демек бай – манаптардын, ак сөөк феодалдардын өкүлдөрү болушкан. Аларга: Барс бек каганды, Мухаммед кыргызды, Кубат бий, Ажы бий, Манап бий, Атаке баатыр, Алымбек датка, Курманжан датка, Ормон хан, Боронбай манап, Шабдан баатыр, Байтик баатыр ж.б. кошууга болот.

2. Совет мезгилинде улуттук мамлекеттүүлүгүбүздүн башатында туруп, анын калыптанышына жана өнүгүшүнө зор салым кошкон, бирок жалган жалаа менен, сталиндик репрессиялык машинанын жазыксыз курмандыктары болушкан, адилетсиз «Эл душманы» аталышып, ысымдарына саясий табу коюлган белгилүү мамлекеттик, партиялык жана саясий ишмерлер. Алар: А. Сыдыков, Э. Арабаев, А. Орозбеков, Ж. Абдрахманов, К. Тыныстанов ж.б.

3. Борбордун (Москванын деп окуңуз – С.С.) шовинисттик саясатынын жана ага өбөлгө жараткан жергиликтүү кыргыз жетекчилеринин ичи тардык, көрө албастыгынын курмандыгы болгон кыргыз башкаруучуларынын согуштан кийинки муунуна кирген белгилүү мамлекеттик жана саясий жетекчилер. Аларга И. Раззаковду, К. Дикамбаевди ж.б. кошууга болот.

Өткөн кылымдын 80 - жылдарынын ортосунан башталган «Кайра куруу» саясаты коомдун бардык тармактарынын, анын ичинде илим чөйрөсүнүн да демократиялаштырылышына алып келди. 1991-ж. СССР кулап, өлкөбүз эгемендүүлүктү алгандан кийин, өз тарыхыбызды, тарыхый инсандарыбызды мурдагыдай коркпой, Москва жакты карап жалтактабай, обьективдүү, ар тараптуу изилдеп, окуп - үйрөнүүгө шарт түзүлдү. Бул аралыкта коомчулукта өз тарыхыбызга болгон кызыгуу болуп көрбөгөндөй жогорулады. Буга жооп катары бир топ жакшы илимий тарыхый эмгектер жаралды. Кыргыз тарыхнаамасында жаңы илимий багыт – Инсан таануу багыты калыптана баштады. Бул багытта бир топ алгылыктуу илимий изилдөө иштери жүргүзүлдү жана жүргүзүлүп келүүдө. Натыйжада ысымдары адилетсиз тарых көмүскөсүндө калып келген тарыхый инсандарыбыз тарых барактарынан татыктуу орундарын ээлешти. Бул колдоого аларлык жана мактанаарлык көрүнүш.

Бирок, ушул эле учурда эгмендүүлүк жылдарында тарыхты изилдөөдө, жазууда жаңы бир проблема, терс көрүнүш, **тенденция** пайда болду – **бул тарыхты мифтештирүү.** Тарыхты мифтештирүү албетте, тарыхый фактыларга негизделбеген тарыхый окуяларды жазууга, ой-

пикирди айтууга, тарыхый фактыларды бурмалоого алып келет. Натыйжада тарыхыбыздын аш – малтайы чыгат. Окурмандардын башы айланат. **Бул инсан таануу багытына да мүнөздүү.** Бул көрүнүш бир гана биздин өлкөдө эмес, постсоветтик өлкөлөрдүн дээрлик баарында болуп жаткандыгын белгилөөгө болот. Мындай абалдын өбөлгөсүн коомдогу **миф кабыл алуучу жана миф жаратуучу аң сезимдин** болушу түзөт. Ал эми, анын негизги себептери катары төмөнкү факторлорду көрсөтүүгө болот:

- Эгемендүүлүк доорунда улуттук аң-сезимдин жогорулашы, өз улутунун тарыхый өнүгүүдөгү ордун, абройун, маанисин белгилүү тарыхый инсандар аркылуу көтөрүү тилеги аларды (тарыхый инсандарды – С.С.) кандай гана болбосун өзүнүкү, өз улутунун өкүлү кылып алуу аракетин жаратты. Бул болсо, белгилүү болгондой миф жаратуучулукка алып келди. Мисалы: Казакстанда Култегинди, Чынгыз ханды, Аль Фарабини ж.б. казак элинин уулу кылып алуу аракеттери, Кыргызстанда Ахиллести (Акыл эс), Аттиланы (Адыл), Ж. Баласагынды, Чынгыз ханды ж.б. кыргыз кылып алуу аракеттери, Түркмөнстанда М. Кашкарини жана орто кылымдардагы бардык мамлекеттерди жана атактуу тарыхый инсандарды түркмөндөрдүкү[1] кылып алуу аракеттери. Белгилей кетчү нерсе, мындай аракеттер Өзбекстан, Тажикстан ж.б. постсоветтик республикаларга да мүнөздүү.
- Тарыхты жазууга профессионал тарыхчы эмес, тарых илиминен алыс адамдардын (журналисттер, физиктер, техниктер, артист – комузчулар ж.б.) активдүү киришүүсү. Алар, албетте тарыхый изилдөөнүн илимий методдору менен таптакыр тааныш эмес. Тарыхый булактар менен иштөөнүн илимий ыкмаларын билишпейт. Миф менен тарыхый фактыларды ажырата билүү мүмкүнчүлүктөрү чектелген.
- Тарыхты жазуудагы профессионал тарыхчылардын пассивдүүлүгү. Белгилүү тарыхчы – илимпоздордун бул көрүнүшкө (тарыхты мифтештирүү – С.С.) кайдыгер мамиле жасоосу. Же саясий коньюктуранын алкагында мамиле кылышы.

Обьективдүүлүк үчүн айта кетүү керек акыркы жылдардагы тарыхты жазууда миф жаратуучулукка профессионал тарыхчыларыбыз да аралашууда. Бул өкүнүчтүү көрүнүш. Мисалы, т.и.д., профессор З. Эралиев өзүнүн Жусуп Баласагын аттуу илимий монографиясында «Караханид мамлекетинин негиздөөчүсү Абд – аль Керим Сатук Буура Карахан кыргыз уулу, анын кыргызча аты Абдыкерим Сатылган» – деп жазып чыкты[2]. Албетте, бул пикир эч кандай тарыхый факты менен далилденбеген, демек илимий негизи жок. Тилекке каршы мындай тарыхчыларыбыз бир топ.

Инсан таануу багытындагы учурдагы дагы бир чоң проблема, бул, тарыхый инсандарды изилдөөдөгү, жазуудагы трайбализм көрүнүшү. Мисалы, түндүктүн тарыхый инсандарын түндүктүк авторлор, ал эми, түштүктүн тарыхый инсандарын түштүктүк тарыхчылар жазуу менен чектелүүдө. Атүгүл бул проблема мамлекеттик деңгээлде да байкалды. 2002-ж. чыккан ошол учурдагы президент А. Акаевдин «Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу» деген китебине кыргыз элинин советтик улуттук мамлекетинин башатында туруп, анын калыптанышына, өнүгүшүнө орчундуу салым кошкон Абдыкадыр Орозбековдун (А. Орозбеков 1925 – 1937жж. КАОнун облустук аткаруу комитетинин, Кырг. АССРынын БАКынын төрагасы болуп Кыргызстандын эң жогорку мамлекеттик кызматында иштеген. Репрессиянын курмандыгы болгон – С.С.) кирбей калышы даана мисал боло алат. Анткени ал түштүктөн болгон.

Инсан таануу багытындагы дагы бир орчундуу проблема, бул, айрым бир тарыхый инсандарга изилдөөчүлөр тарабынан бир жактуу баа берилип, аларды негизсиз көкөлөтүү көрүнүшү. Буга мисал катары А. Асанканов менен Ө. Осмоновдун ЖОЖдор үчүн чыгарылган окуу китебиндеги Манап бий, Үмөтаалы Ормон уулу ж.б. алууга болот.[3]

---

[1] [illegible]ң[illegible]: [illegible]. [illegible] «[illegible] [illegible]»
[2] [illegible]ң[illegible]: [illegible]. [illegible]. [illegible]. – [illegible]., 2000.
[3] [illegible]ң[illegible]: [illegible]. [illegible], [illegible]. [illegible]. –[illegible]., 2002.

Жогоруда айтылгандар революцияга чейинки тарыхый инсандарды изилдөө маселесиндеги негизги проблемалар. Аталган доордун тарыхый инсандарын изилдөө маселесинде түзүлгөн кырдаалдан чыгуунун эки жолун көрсөтмөкчүбүз. Алар:

- Биринчиси, изилдөөчүнүн профессионалдык деңгээли, моралдык-нравалык сапаты, маданияты жогору болуусу шарт;
- Экинчиси, цензура (ал, коомду оорудан тазалаган санитар сыяктуу, халтура китептердин чыгышына бөгөт коет).

II. Совет доорундагы мамлекеттик, саясий ишмерлерди окуп үйрөнүүдө, алардын ишмердүүлүктөрүн изилдөөдө эгемендүүлүк жылдарында көп алгылыктуу иштер жасалды, илимий эмгектер жаралды. Ак жеринен репрессиялангандар, кызматынан алынып, адилетсиз куугунтукка дуушар болгондор, акталып, тарых барактарынан өздөрүнүн татыктуу орундарын алышты. Ысымдары шаар көчөлөрүнө, окуу жайларга ж.б. берилди. Алардын мааракелерине арналган илимий конференциялар ж.б. иш чаралар өткөрүлүүдө, ишмердүүлүктөрү мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында окутулууда.

Ошол эле учурда бул маселеде да проблемалар жок эмес. Алар төмөнкүлөр:

1. Азыркы күнгө карата биз кайсы бир тарыхый инсанды (совет доорундагы) изилдөөдө анын ишмердүүлүгүн гана изилдөө менен чектелүүдөбүз. Ошол учурдагы тарыхый шарт, чөйрө, анын жанында иштеген адамдардын, ага карата жасаган мамилеси (айрыкча кызматтан алынгандан кийин – С.С.), ошондой эле каралып жаткан инсандын кызматтан кетүүсүнө жанында жүргөн адамдардын «салымдарын» изилдөө көз жаздымда калып келүүдө. Албетте, белгилүү тарыхый инсандардын өмүр таржымалын, ишмердүүлүгүн окуп үйрөнүү аркылуу жаш муундарды тарбиялайбыз. Ошол эле учурда, аталган тарыхый инсанга жанындагы адамдар тарабынан жасалган мамиле, айрыкча терс мамилелерди (куугунтуктоо, көрө албастык, ичи тардык) ачык айтуу аркылуу да жаштарды ошондой мамилелерди кайталабоого тарбиялоо керек.

Бүгүнкү күнү 100 жылдык мааракесин өткөрүп жаткан улуу инсан И. Раззаковдун кызматтан алынгандан кийинки абалын, ошол учурдагы Кыргызстандын жогорку жетекчилигинин (Т. Усубалиев – С.С.) ага жасаган мамилесин байкамаксан болуп, айтпоого аракеттенүүдөбүз. И. Раззаков кызматынан адилетсиз алынганда 51 жашта болгон. Кыргызда «Эр ортону элүү жаш» деген сөз бар. И. Раззаков тажрыйбасы, акыл-эси толуп турганда кызматтан алынган. Аны Кыргызстандан кетирбей, башка тармактарда пайдаланса болмок. Бирок, андай болгон жок, анткени И. Раззаковду алмаштырган Т. Усубалиев анын авторитетинен чоочуган, ошондуктан аны Кыргызстандан чыгарып жиберүүгө шашкан. И. Раззаков Москвада жүргөн жылдары, атүгүл ал өлгөндөн кийин да, ал жөнүндө жазууга жашыруун тыюу салынган. 1970-ж. 60 жылдыгында И. Раззаков уулу Эркин менен Кыргызстанга келгенде, анын айланасына көп адамдарды чогулттурбоого жашыруун көрсөтмө берилген. Бирок, аны (И. Раззаковду – С.С.) кыргыз эли өтө жакшы кабыл алгандыгын замандаштары эскеришет. 1974 – жылы Москва шаарында Өзбек ССРынын 50 жылдык мааракеси өткөндө, өзбекстандын жетекчилиги И. Раззаковду ардактуу конок катары чакырышып, аны Ардак грамота менен сыйлашкан. Анткени И. Раззаков 1945 – жылга чейин өзбекстанда жогорку мамлекеттик жана партиялык кызматтарда иштеген. Ушул эле жылы, бир аз убакыттан кийин, Москвада Кыргыз ССРынын да 50 жылдык мааракеси өткөн. Бирок кыргыз жетекчилиги Исхак Раззаковду ал мааракеге чакырган да эмес. Бул Раззаковго өтө оор тийген. Курбусу А. Азизов анын аябай капа болуп, өксүп ыйлагандыгын эскерет.[1] Ал эми ал, дүйнөдөн кайтканда (1979ж. – С.С.) Кыргызстанда бир гана «Советская Киргизия» газетасында өтө кыска некролог берилген. Азыркы күндө биз айтып жаткан Улуу инсан – И. Раззаковго карата мындай мамилеге ким күнөөлүү, аны эмне менен түшүндүрүүг болот? Албетте, буга ошол учурдагы Кыргызстандын Т. Усубалиев башында турган саясий

[1] [illegible]: [illegible]. [illegible]. – [illegible]., 1996.

жетекчилиги күнөөлүү. Ал эми анын себебин кыргызга мүнөздүү болгон ичи тардык жана көрө албастык менен гана түшүндүрүүгө болот. Булар жөнүндө биз абстрактуу сөз кылбастан, конкреттүү айтышыбыз керек. Ошондо гана чындык такталат, айкын болот. Тарых бурмаланбайт. Тилекке каршы бүгүнкү күндө биз бул маселеде эки жактуу саясат (эки жүздүү деп окуңуз – С.С.) жүргүзүүдөбүз.

Бир жагынан И. Раззаковду Улуу инсан деп, маарекелерин өткөрүп, Эл Баатыры наамын берүүгө сунуштап жатабыз, а экинчи жагынан, ошол Улуу инсанга кыянаттык мамиле кылган адамга (Т. Усубалиевге – С.С.) Эл баатыры наамын бердик.

Биздин пикирибизче, эгерде Т. Усубалиев жазуучу ыраматылык А. Стамов жазгандай чындап эле кылымда бир келүүчү «кеменгер» адам болсо, 2000-ж. Исхак Раззаковдун сөөгүн Москвадан алып келгенде, Эл алдында кыргыз элинен, Исхак Раззаковдун арбагынан кечирим сурамак. Ошондо өзүнүн да ички дүйнөсү, ыйманы тазаланып, Эл алдында да абройу бир топ көтөрүлмөк. А жаштар үчүн чоң тарбия болмок. Бирок, андай болбоду. Бул анын (Т. Усубалиевдин – С.С.) ким экендигинин далили.

Ошондуктан, инсан таануу маселесинде изилдөөчүлөрдүн, саясатчылардын милдети канчалык ачуу болсо да кашкайган чындыкты айтуу. Ошондо гана биз келечек муунду туура тарбиялап, өнүгүү жолубузду туура аныктай алабыз. Жаңы саясий маданияттын калыптанышына өбөлгө түзөбүз.

Адабияттар

1. *Исхак Раззаков.* Улуу инсан. Эскерүүлөр. – Б., 1996
2. *Асанканов А., Осмонов О.* История Кыргызстана. – Б., 2002
3. *Акаев А.* Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу. – Б., 2002
4. *Эралиев З.* Жусуп Баласагын. – Б., 2000
5. *Смадияров С.* өмүрү өрнөк инсандар. – Ош, 2007.

* * *